

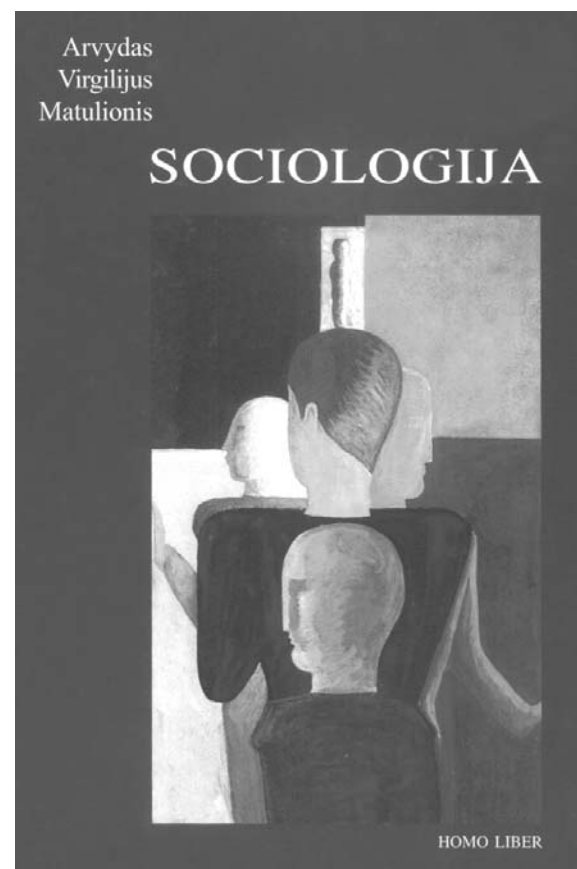
Algimantas Valantiejus

Sociologinis požiūris į visuomenę

Arvydas Virgilijus MATULIONIS

Sociologija,
Vilnius: HOMO LIBER,
2002 – 198 psl. (antra laida)

Visi, kurie susipažinę su sociologija, šios mokslo srities literatūra lietuvių kalba, aptariamose disciplinos dėstymo ypatumais aukštosiose ar kito pobūdžio pedagoginėse institucijose, gerai žino, kad didžiajai daliai studentų, be monografijų ir kolektyvinių monografijų specifinėmis temomis, neretai tenka remtis šaltiniais, išsibarsčiusiais įvairiuose moksliniuose žurnaluose. Toks mokslinių įgūdžių lavinimas, žinoma, labai tinka rašant referatus konkrečiomis temomis, ruošiantis seminarams, plėtojant individualius įgūdžius ir pan., tačiau studentui, kuris pirmą kartą susiduria su sociologijos mokslo specifika ir nori suprasti esmines sociologijos problemas, sąvokas, paskiras jos interesų sferas, metodologinių ir metodinių klausimų ypatumus, išbarstyti literatūros šaltiniai kelia nemažai keblumų. Taigi galima džiaugtis, kad sociologinės medžiagos norminimo, struktūrizavimo, atitinkamo perteikimo ir įtraukimo į studijų procesą darbai įgyja vis konkretesnes formas. Labai sveikintinas žingsnis sociologinių įgūdžių lavinimo ir medžiagos tvarkymo kryptimi yra ne per seniausiai pakartotinai (pirmasis leidimas pasirodė 2001 m.) išėjęs iš spaudos prof. habil. dr., Lietuvos MA nario eksperto Arvydo Virgilijaus Matulionio sociologijos *Vadovėlis*, skirtas kolegijų ir aukštųjų mokyklų studentams.

Šioji knyga drauge su kitomis panašaus pobūdžio publikacijomis kuria tvirtesnę sociologinių studijų pagrindą ir parodo nenutrūkstamą ir gana inensyvią pastarojo dešimtmečio sociologijos studijų institucionalizacijos raidą.¹

¹ Iki šiol lietuvių kalba iš spaudos išėjo šie sociologijos vadovėliai ir mokymo priemonės: iš anglų kalbos į lietuvių kalbą išverstas L. Broom, Ch. M. Bonjean, D. H. Broom vadovėlis *Sociologija: Esminiai tekstai ir pavyzdžiai* (1992; 356 psl.), į kurio sociologiniu požiūriu netiksliai vertimo kalbą ir atitinkamą sąvokų painiavą, beje, ne be pagrindo atkreipia dėmesį ne vienas studentas ir dėstytojas. Atskirai paminėtinas Peterio Bergerio įvadas į sociologiją: Berger, Peter L. 1995 [1963]. *Sociologija*. Vilnius: Litterae Universitatis. Mano nuomone, šioji įžvalgi ir problemiška knyga yra daugiau negu "Įvadas". Nesuklystume ją pavadindami "Įvado įvadu", nes šioji knyga skatina ne formalų, viepusišką, bet, priešingai, problemišką ir įvairiapusį požiūrį į socialinės tikrovės reiškinius, pozityviai sužadindama tolesnius klausimus. Ne be pagrindo tikrasis šios knygos pavadinimas, kuris, deja, pranyko verčiant šią knygą į lietuvių kalbą, yra "Kvietimas

Aptariamasis sociologijos *Vadovėlis* užima deramą ir savitą vietą (ypač visuminių sociologijos aspektų nagrinėjimo požiūriu) santykiškai gausėjančios sociologinės literatūros fone. Tai glausta, tačiau išsami ir struktūrizuota bendrųjų sociologijos problemų, raidos kryptių apžvalga, kuri apima apimties požiūriu, atrodytų, nedideles, tačiau esmines ir tarp savęs suderintas, sociologinės veiklos dalis. Reikėtų pridurti, jog sudėtinga (kaip apskritai rodo panašaus pobūdžio *Vadovėlių* rengimo praktika) sociologinės medžiagos pateikimo studentams užduotis įgyvendinta tinkamai tiek turinio formos ir medžiagos, tiek kalbos aiškumo, paprastumo požiūriu – ne tik siekiant pateikti glaustus pasitelkiamų sąvokų apibrėžimus, bet ir išplečiant gyvenimiškų pavyzdžių, gyvai įsiterpiančių į teksto audinį, skalę.

Prof. A. Matulionio knyga sudaryta iš septynių platesnių skyrių: Sociologinis požiūris į visuomenę (11-30 psl.); Kultūra ir socializacija (31-60 psl.); Visuomenė (61-90 psl.); Darbas (91-116 psl.); Visuomenės stratifikacija (117-134 psl.); Aplinka (135-158 psl.); Sociologiniai metodai (159-185 psl.). Iš karto norėtusi atkreipti dėmesį į sėkmingas knygos autoriaus pastangas parodyti svarbų sociologijos vaidmenį vykstant šių dienų pokyčiams tiek instituciniu požiūriu, tiek paties žmogaus savivokos požiūriu: kaip teigia pats autorius, sociologija padeda žmogui “susivokti sudėtingame šiuolaikiniame gyvenime, suprasti gilumines

socialinių procesų priežastis ir skatinti aktyvią veiką” (8). Būtų galima pridurti: tai atliepia šiuolaikinę paties gyvenimo, o kartu ir svarbios jo dalies, sociologijos, tendenciją, kuri rodo, kad sociologija darosi gyvenimiška, t.y. kreipia savo žvilgsnį į kasdienybę, ir atvirkščiai, gyvenimas darosi sociologiškas, t.y. patys žmonės siekia teoriškai suprasti “siaurėjančio” šiandienos pasaulio reiškinius, susijusius su globalėjimo procesais ir tiesioginiais ar netiesioginiais šių procesų padariniais, o dėl šių priežasčių kasdienė žmonių kalba vis dažniau ir dažniau įtraukia vienokias ar kitokias sociologinio aktyvumo (specialiųjų sąvokų, apibendrinimų, kaltinimų, politinio ir moralinio reflektyvumo ir kitas skeptiškas “nepasitikėjimo”) formas, kurios šiandieną akivaizdžiai keičiasi, atliepdamos vis labiau plintančio neapibrėžtumo patyrimą žmonių gyvenime. Kiti svarbūs šio *Vadovėlio* uždaviniai ir tikslai, kuriuos skirsnys “Žodis studentui” nurodo autorius yra šie: 1) apibūdinti, kas yra sociologija, atskiriant ją nuo kitų disciplinų; 2) formuluoti sisteminių sociologinių, t.y. makrosociologinių, požiūrį į visuomenę, į individą toje visuomenėje, apibūdinant, kokie įvairūs veiksniai per socialinį mechanizmą daro poveikį individui; 3) supažindinti su pagrindinėmis sociologijos paradigmomis, bendrųjų teorinių ir metodologinių teiginių sistemomis, jų išraiška pagrindinėse teorinėse ir metodologinėse koncepcijose; 4) supažin-

sociologijai” (*Invitation to Sociology; plg. “Kvietimas šokiui”*). Pakankamai gausiai leidžiamos ir lietuvių autorių mokomosios knygos: Vlado Gaidžio - *Visuomenės nuomonės tyrimai: teorija ir praktika* (1999; 75 psl.); Irenos Luobikienės mokomoji knyga *Sociologija: bendrieji pagrindai ir tyrimų metodika* (2000; 188 psl.); Vytauto Radžvilo *Moderniosios socialinės teorijos apmatai. Įvadinis paskaitų kursas TSPMI bakalaursams* (2001; 69 psl.); Vytauto Dumbliausko *Sociologija: mokymo priemonė*. Vilnius: VPU (1999; 63 psl.); Mindaugo Degučio *Socialinių tyrimų metodologija* (1999; 83 psl.); Jūratės Guščinskienės *Organizacijų sociologija* (1999; 137 psl.); Natalijos Kasatkinos mokomoji knyga *Etniniai procesai šiuolaikinėje visuomenėje* (1999; 60 psl.); Astos Valackienės *Bendroji sociologijos mokslo samprata: metodinė medžiaga: seminaras*. Kaunas: Technologija (2000; 41 psl.); Jūratės Guščinskienės *Sociologijos įvadas: struktūrinės loginės schemas ir komentarai: mokomoji knyga*. Kaunas: Technologija (2001; 89 psl.); Jūratės Guščinskienės *Taikomoji sociologija: struktūrinės loginės schemas ir komentarai: mokomoji knyga*. Kaunas: Technologija (2002; 78 psl.); Valdo Pruskaus *Sociologijos pagrindai: teorija ir tyrimų metodika: mokymo priemonė*. Vilnius: UAB “Gelspa” (2002; 116 psl.). (Pastaba: čia suminėtos tik specializuotos, mokomojo pobūdžio knygos.) Toks pagyvėjimas, be kita ko, rodo 1) kad įtraukus naują sociologijos discipliną į Lietuvos universitetų ir kolegijų mokymo programas iškilo ir institucinio pobūdžio keblumai: susidarė žymiai didesnė mokomosios medžiagos paklausa, šias spragas bandoma kuo skubiau (mano manymu, kartais galbūt pernelyg skubiai) ištaisyti; 2) kad sociologija diferencijuodamasi vis aiškiau apibrėžia savo vietą akademinėje socialinių ir humanitarinių mokslų aplinkoje. Be suminėtų knygų, pastaraisiais metais išleidžiamos monografijos ir kolektyvinės monografijos, skirtos specialiosioms sociologijos šakoms – sociologijos istorijai, kriminologijai, socialinių pokyčių analizei, socialinės stratifikacijos klausimams, šeimos, švietimo, jaunimo sociologijai, etninių procesų analizei, politikos sociologijai.

dinti su pagrindiniais tyrimo metodais, su duomenų matavimu bei aiškinimu.

Reikia pažymėti, kad autorius, siekdamas įgyvendinti šiuos uždavinius ir tikslus (kurie yra tikrai sudėtingi, jeigu kiekvieną iš aptariamų temų reikėtų plėtoti kaip specialią sociologijos šaką), pasirenka optimalią strategiją – skirti aptariamoms temoms vienodą dėmesį tiek apimties, tiek dėstymo glaustumo ir pavyzdžių aiškumo požiūriu. Šitaip studentas turi palankią galimybę, prisimenant taiklų Ch. Montesquieu pasakymą, “nenuklysti nei į kairę, nei į dešinę”, t.y. nenuklysti nuo sumanytos *Vadovėlio* struktūros ir bandyti suvokti šią struktūrą kaip sociologinių problemų visumą. Kartu tenka apgailestauti dėl vieno, mano požiūriu, svarbaus dalyko: studentas, susipažinęs su aptariamo *Vadovėlio* skyriaus medžiaga ir dėl įvairių priežasčių – smalsumo, nepakankamo supratimo, noro išsiaiškinti kritinius, alternatyvius požiūrius ir pan. - sumanęs praplėsti savo akiratį, deja, nusivils neradęs platesnės literatūros sąrašo, kuris galėtų būti pateikiamas kiekvieno skyriaus pabaigoje. Kita vertus, aptariamajame vadovėlyje aiškiai (netgi pajuodintu šriftu) skiriamos pagrindinės temos, sąvokos, svarbiausios kryptys. Taigi galima pasitelkti parankines knygas (žodynus, vadovėlius ir kt. tinkamą medžiagą) ir ieškoti atsakymų į papildomai iškilusius klausimus. Todėl šia proga dar kartą norėtųsi pasidžiaugti vykstančiu darbo pasidalijimu sociologijoje, kur įvairūs leidinių skirtumai ir trūkumai (atskirais aspektais) tampa privalumais bendrame, integruotame sociologinių įgūdžių lavinimo procese.

Smulkesnis *Vadovėlio* dalių aptarimas, kaip ir turėtų būti, plėtosis kaip natūralus procesas – studijų seminaruose ir kituose praktiniuose užsiėmimuose. Todėl bandysiu apsiriboti kai kuriais, mano požiūriu, svarbiais aspektais, kurių nederėtų išleisti iš akių. Nėra paslaptis, kad “visuomenės nuomonė” paprastai linkusi

susiaurinti sociologijos discipliną iki tam tikrų metodiskai svarbių, tačiau *tik dalinių*, t.y. apimančių ne visą sociologinio mąstymo akiratį, akademinės veiklos sričių, dažnai beveik priartėdama prie visiškai nepagrįsto sociologijos ir apklausų metodų tapatinimo (tokių sociologijos sudaiktinimą, įvyniotą į blizgančią vienadienės – ir dėl to aktualios - prekės pakuotę, rodos, itin pamėgo Lietuvos žiniasklaida). Todėl studentui, kuris galbūt pirmą kartą susipažįsta su sociologija, svarbu kritiškai įvertinti šį beveik susiformavusį visuomenės nuomonės stereotipą. Todėl visiškai pritarčiau autoriaus skatinimui jau nuo įvadinio knygos puslapių įvardinti ir toliau plėtoti šio stereotipo kritiką. Pirmojo *Vadovėlio* skyriaus “Sociologinis požiūris į visuomenę” esmę taikliai nusako sociologijos kaip *sistemiško* mokslo apibrėžimas.² Apskritai skirtingiems tiek sociologijos, tiek socialinio gyvenimo lygmenims prof. A. Matulionis skiria didelę dėmesį. Galbūt dėl šios priežasties, kaip paminėta anksčiau, nurodomas iki šiol Lietuvos visuomenėje ir žiniasklaidoje paplitęs tarsi neginčijamas požiūris, kuris linkęs sociologiją tapatinti su visuomenės nuomonės tyrimais: “Noriu pabrėžti, jog visuomenės nuomonės tyrimuose pagrindinis dėmesys skiriamas tik išorei, rezultatui, pavyzdžiui, reitingui, o ne priežastiniams ryšiams, kuriuos nustatyti siekiama aukštesniuose sociologijos lygiuose.” (11)

Tačiau svarbiausia yra tai, kad akademinė veikla visada skatina apibrėžti, ką tikimės atrasti konstruodami savo tyrimo programas ir formuluodami problemas. Gausūs *Vadovėlio* pavyzdžiai įtikinamai rodo, kad, nepaisant galimų teorinių prielaidų pasirinkimo ir tikėtinų tokio pasirinkimo implikacijų, sociologijai svarbiausia yra vadinamoji *veiksnumo* problema, kurios pagrindinis klausimas yra socialinio veiksmo ir platesnės socialinės visumos santykis. Anot A. Matulionio, “Šiuolaikinės sociologijos dėmesio centre yra

² Šia proga norėtųsi pažymėti, kad *sistemiškumo* terminas gali būti suprantamas tik kaip nuoseklaus tyrimo projekto ar plano sudarymas ir atitinkamai pagrįsta duomenų analizė. Tačiau šis terminas turi siauresnę, formaliąją, ir platesnę, kontekstinę, puses; t.y. kartais “sistemiškumas” yra suprantamas tik kaip metodo sistemiškumas, tuo tarpu dalies ir visumos santykis, teorinio ir metodologinio pobūdžio problemų analizė neretai išslysta iš akiračio.

žmogus: žmogus kaip pagrindinis “pasaulio teatro” aktorius, o ne “varžtelis” technologijos konvejeryje. Be to, sociologams rūpi apibendrintas, sisteminis vaizdas, o ne atskiri atvejai, t.y. siekiama nustatyti bendrus žmogaus ir visuomenės gyvenimo dėsningumus.” (8) Dėl šios priežasties autoriaus brėžiama sociologinė *civilizacijos* schema siekia sistemiškai suderinti tarp savęs visus sudėtinius komponentus, pradėdama žmogumi (biologinio veiksnio svarba, socialiniais požymiais, motyvacija, elgesiu, veikla), nagrinėdama socialinius procesus (socializaciją, socialinius judėjimus), socialinius reiškinius (gyvenimo stilių, deviantinio elgesio specifiką), socialinius institutus: šeimą, mokyklą, mokslą, grupę, organizaciją, bažnyčią, valstybę, partijas, žiniasklaidą. Taigi visuomenė apibūdinama ne kaip abstrakti ir sunkiai suprantama sąvoka, bet veikiau kaip sudėtiniai socialinės struktūros, kultūros ir aplinkos santykiai, kurių *prasminių* audinių be perstojo neria aktyvių žmonių socialinės sąveikos. Kaip pažymi pats autorius, “atskirai veiksmų, socialinių institutų ar žmogaus nenagrinėju. Pavyzdžiui, žmogus tampa žmogumi, asmenybe ir individualybe socializacijos procese, perimdamas sukauptas kultūros (plačiąja prasme) vertybes.” (8) *Socializacija* apibrėžiama kaip “procesas, kurio metu žmogus įsisavina vertybes, normas, elgesio vaidmenis ir modelius, būdingus tai visuomenei, kurioje jis gyvena.” (37)

Kartu norėusi pridurti, kad socializacijos proceso apibrėžimas pasitelkiant tik struktūrinio funkcionalizmo teorines prielaidas (kaip yra daroma šiuo atveju) gali suvaržyti alternatyvių požiūrių pasirinkimą ir kritišką paties proceso įvertinimą, nes *prieštaringas ir konfliktiškas* socializacijos proceso pobūdis *Vadovėlio* struktūroje ir turinyje, galima sakyti, išleidžiamas iš akių. O tai labai aktualus klausimas turint galvoje, jog pagrindiniai konfliktai ir prieštaravimai pirmiausia susiję su vertybių sfera, kuri atliepia sudėtingus nūdienos pokyčius, susijusius, pvz., su globalėjimo procesais. A. Matulionis pagrįstai pažymi: “Socialinio konflikto paradigma aiškina, kad kultūra nėra gerai integruota sistema, o

dinamiška socialinio konflikto arena. Konflikto priežastis – nelygybė tarp įvairių žmonių kategorijų. Kitaip negu anksčiau aptartoji, socialinio konflikto paradigma teigia, kad į vertybių egzistavimą būtina žiūrėti kritiškai.” (53) Tačiau kodėl kritika neišplečiama į socializacijos sferą? Linkstama pasirinkti ilgus dešimtmečius sociologijoje vyravusią struktūrinio funkcionalizmo prielaidą, nusakančią socializaciją kaip gana tolygų, tiesiaeigį, iš esmės nekonfliktiško pobūdžio procesą, kuris vadinamasis “disfunkcijas”, t.y. visus galimus nuokrypius, deviacijas, “per trumpesnę ar ilgesnę laikotarpį” įstengia pritaikyti (adaptuoti) prie socialinės sistemos, visuomenės, poreikių. Tokį požiūrį konflikto teorijų atstovai vadina neistorišku ir “fantastiniu” tikrovės vaizdiniu, “utopija”, kuri užgožia realią – galios ir interesų – sąveiką ir jos padarinius. Iš dalies šią klausimo pusę kompensuoja sociologinės *konflikto* koncepcijos pateikimas *Vadovėlyje*, socialinės kontrolės ir visuomenės disfunkcijų bei deviacijos aptarimas. Ir vis dėlto *funkcionalizmo* prielaidų vyravimas kai kuriose *Vadovėlio* dalyse galbūt pernelyg išryškėja kitų paradigmų sąskaita. Galima sakyti, kad struktūrinio funkcionalizmo atveju žmogaus *įsipareigojimas* normos ir vertybėms laikomas “normaliu”, o atsiskyrimas nuo normų “deviantiniu”, “patologiniu” veiksmu. Konkrečiau kalbant, vertybės, normos ir socializacijos procesai iškeliami į pirmą vietą alternatyvių interesų, skirtingų motyvacijų, individualios saviraiškos, kitokio mąstymo ar elgsenos sąskaita. (Štai kodėl T. Parsonsas socialinę kontrolę ir deviaciją laikė reiškiniais, susijusiais būtent su *integracinėmis* socialinės sistemos problemomis.) Deviacija įvardijama kaip grėsmė socialinei sistemai. Pavyzdžiui, vadinamoji institucinė, “istebliškumo” sociologija 7-ojo dešimtmečio studentų revoliucinį sąjūdį funkcionalizmo pavyzdžiu apibūdino kaip susvetimėjusio jaunimo, kuriam būdingi narcisizmo bruožai, laikysena, kadangi toks jaunimas nesugebąs įsipareigoti visuomenės normoms. Taigi “devianto” terminas neretai priklauso nuo atskaitos

sistemos - teorinių prielaidų - pasirinkimo. Pavyzdžiui, „sklandžiai ir tolygiai veikiančios“ tarybinės ideologinės sistemos požiūriu visi „Baltijos kelio“ dalyviai buvo „deviantai“. Taigi šio klausimo aptarimas neišvengiamai turi įtraukti ir *reliatyvumo* problemos nagrinėjimą. Beje, autorius šį klausimą aptaria ne vienoje *Vadovėlio* vietoje, nurodydamas, kad *devianto* vardas gali tapti „klijuojama etikete“ įvairių atskaitos taškų atžvilgiu.

Šie procesai yra ir prieštaringo *socializacijos* proceso dalis. Kaip pažymi ir pats autorius, „Anksčiau vaiko socializacija apsiribodavo šeimos auklėjimu ir mokykla, o dabar situacija iš esmės pasikeitė. Šiuolaikinis pasaulis toks dinamiškas – viskas keičiasi ne dienom, bet valandom, tad žmogui neužtenka vieną kartą viską išmokyti ir įsisavinti, kad vėliau iki pat gyvenimo pabaigos ramiai gyventų.“(38)

Jeigu dėmesys sutelkiamas tik į socializaciją kaip prisitaikymą, išryškėja ideologinis šališkumas, nes nagrinėjami tik *pozityvūs* šių procesų padariniai. Tuo tarpu *socializacijos* raida gali būti nagrinėjama ne kaip „savaime suprantamos“ vertybių integracijos prielaida, bet veikiau kaip kritiška, konfliktiška socialinių grupių interesų, kontrolės, galios veiksmų raiška ir atitinkamos ideologinio įteisavimo formos. Pavyzdžiui, Robertas Mertonas siekė nustatyti, kodėl *deviantinio* (nukrypstančiojo) elgesio dažnumas skiriasi skirtingose socialinėse struktūrose, kaip kai kurios *socialinės struktūros verčia tam tikrus asmenis visuomenėje elgtis nekonformistiškai*. Verta svarstyti ir klausimą, ar esamos vertybės ir normos nėra tam tikra socialinės galios forma, kurią ideologiškai pateisina visuomenės vertybės ir normos kartu su „isteblišmento“ sociologija.

Pernelyg teigiamas *socializacijos* vaidmens apibūdinimas neretai lemia, kad šiuolaikinės demokratijos sampratą linkstama sieti su tolygiai besiplėtojančiu socializacijos procesu: „Be to, nors ir kaip keista, žmogaus teisių užtikrinimas ir tolesnis demokratijos plitimas gali sukelti disfunkcijų, t.y. nukrypimų nuo visuotinai pripažintų „žaidimo taisyklių“. Jau minėjau, kad visuomenėje gali susiformuoti kon-

truktūra, priešiška visuotinai pripažintajai.“ (73)

Verta pažymėti, kad *disfunkcijos* veiksniai yra susiję su *nenumatytais* socialinių reiškinių padariniais, kurių iš anksto negalima apibrėžti kaip „nenormalių“ ar „patologiškų“ disfunkcijų lyginant jas su iš anksto apibrėžtomis „normaliomis“ visuomenės funkcijomis, nes priešingu atveju perdėm lengvai galima pasirinkti *išankstinę, šališką, ideologinę* laikyseną. Šiuos klausimus daug pagrįsciau nusako konflikto sociologijos sąvokos, susiedamos juos su *galios, interesų* ir *pasipriešinimo* dialektika.

Zinoma, reikia pripažinti, kad kiekvieno autoriaus teisė yra pasirinkti teorinę atskaitos sistemą. Čia tik norėjosi atkreipti dėmesį į galimybę labiau išryškinti konflikto paradigmos, kuri vadovėlio struktūroje užima svarbią vietą, požiūrį į aptariamuosius klausimus. Autorius šią problemą sprendžia nurodydamas dvi socialinės kontrolės sampratas – *tolerancijos* ir *draudimo*, pažymėdamas, jog pereinamojo laikotarpio visuomenėje dar neveikia savireguliacijos ir savikontrolės mechanizmai:

„Taigi totalitarinėje valstybėje vyravo draudimo stilius. Jo atspindžiai tebematomi ir dabar, kai troleibuse ar autobuse kabantis įspėjimas nurodo, kad už važiavimą „zuikiu“ tavęs laukia bauda. <...>

Yra dvi pagrindinės kontrolės kryptys: vidinė ir išorinė. Vidinė, t.y. savikontrolė, išreiškia kiekvieno žmogaus pilietinį sąmoningumą: aš turiu elgtis „pagal visuomenės taisykles“, nepažeisti kitų žmonių teisių, jausti atsakomybę už savo veiksmus. (73-4)

Čia A. Matulionis taikliai nurodo žmonių kasdienybę lydintį, paveldėtą iš „įprastos“ totalitarinės aplinkos, „savaime suprantamą“ prievartos – išorinio kontroliavimo - aspektą, kuris, kaip sistemiškos vertybių ir normų dalelė, anksčiau diegė ideologiškai sklandžiai prižiūrimos „socializacijos“ direktyvas.

Tačiau paprasčiausias ideologijos pasikeitimas savaime nesukuria kritiškos socialinės aplinkos. Vidinė savikontrolė, t.y. kritiškas ir reflektyvus žmogaus santykis su „savaime suprantama“ tikrove, ko gero, negali atsirasti iš sklandžios ir tolygios socializacijos procesų tėkmės. Kritišką savimonę pirmiausia

žadina konfliktiškų, prieštaringų socialinių procesų (tarp jų ir socializacijos) ir jų padarinių supratimas.

Todėl metodologiniu požiūriu ypač pagirtinas autoriaus siekimas pasirinkti įvairiapusį sprendimą ieškant atsakymų į klausimus iš įvairių sociologijos sferų, t.y. pasitelkti ne vieną, bet keletą (ir svarbiausia skirtingų) sociologijos paradigmu (struktūrinio funkcionalizmo, socialinio konflikto, simbolinio interakcionizmo). Anot paties autoriaus, “tokia struktūra pasirinkta norint išryškinti ir specialiųjų sociologinių teorijų ypatumus, t.y. kaip yra nagrinėjama socialinė tikrovė.” (9)

Atskirai norėtusi atkreipti dėmesį į svarbią metodologinio pobūdžio problemą. Rašydamas apie socialinių ir humanitarinių mokslų specifiką, autorius nurodo, kad humanitariniai mokslai “remiasi ne tokiais griežtais modeliais, vertinimais ir labiau kokybiniais metodais. Jiems svarbiau dvasinio pasaulio pažinimas, kultūra, vertybės.” (12) Prof. A. Matulionis nusako iki šiol Lietuvoje (ir ne tik čia) vyraujančią požiūrį, kuris, manyčiau, pernelyg kategoriškai atskiria “griežto” ir “negrįžto” mokslo sampratą. Skirtumai ir specifika, be abejo, yra. Tačiau dažnai “griežtumas” priskiriamas *tik* kiekybinės analizės sferai, užmirštant, kad šioji sfera yra ne “atskiras mokslas”, bet veikia *tik vienas* sudėtinės akademinės veiklos komponentas. Todėl radikali perskyra tarp “griežto” ir “negrįžto” modelių turi būti įvertinama platesnėje ir gilesnėje mąstymo struktūroje, turint galvoje pozityvius šiandienos tarpdalykinius ryšius ir išryškėjusį junglumo idealą. Žinoma, būtų galima nurodyti į ilgaamžes diskusijas šiuo klausimu, tebesitęsiančias iki šių dienų ir, ko gero, nesiliausiančias ir vėliau. Tačiau derėtų atkreipti dėmesį ir į stiprėjančią abiejų paminėtų metodologinių pusių suartėjimą netgi “pačiuose griežčiausiuose” socialiniuose tyrimuose: šiandienos sociologija (žinoma, toli gražu ne visos kryptys) vis sąmoningiau ir vis savikritiškiau įtraukia vadinamuosius “metafizinius”, t.y. neempirinius - pasakojimo, bendrųjų prielaidų, ideologinių orientacijų ir

pan. - elementus į savo analizę, dėl kurių pastaroji darosi tik išsamesnė, savikritiškesnė ir, žinoma, visapusiškesnė.

Sociologija šiandieną yra subrendusi tiek, kad jai nebūtina ieškoti *esminių skirtumų* nuo kitų mokslų. Nesibaimindama “negrynumo” ir “susimaišymo”, ši disciplina darosi *naratyvinė* (kad ir kaip prieštarautų tokiam požiūriui grynnojo pozityvizmo, kurio “visiškas grynumas” yra jau tik įdomus istorijos liudijimas, šalininkai). Ir priešingai, ne vienas “humanitarinių” metodų atstovas, be specifinių privalumų, neretai geba atskleisti “labai griežtus” pasirinktų metodų taikymo požymius. Reikėtų pažymėti (tai, žinoma, yra recenzuojančio nuomonė), kad, ko gero, deterministinė *arba vieno, arba kito* modelio pasirinkimo nuostata nėra vaisinga. Vienu pasirinkimo atveju būtų sunku suprasti metaforos, ironijos, metonimijos, alegorijos ir kitų tropų svarbą “labai griežtame” socialiniame tyrime (tai pakankamai aiškiai supranta tokie sociologijos sąjūdžiai kaip etnometodologija, simbolinis interakcionizmas, hermeneutinė sociologija), nes visi išvardinti dalykai, kad ir nesąmoningai, slypi bet kuriame *moksliniame* tekste. Kitu *arba/arba* pasirinkimo atveju nelengva būtų įvertinti teigiamų pozityvizmo tradicijos įnašų, kurių jau tik viena savybė – sąvokų tikslinimas ir empirinių nuorodų įtraukimas – kelia atitinkamą mokslinę pagarbą.

Tęsiant pokalbį apie sociologijos objekto problemą, be kitų dalykų, imponuoja Arvydo Matulionio teikiamas sociologijos kaip akademinės disciplinos apibrėžimas, kuris pabrėžia *socialinių sąveikų* tyrimą:

“Sociologija – tai mokslas, nagrinėjantis socialinių sistemų sąveiką visuomenėje. Juk tiek pats žmogus, tiek socialiniai institutai, tiek pati visuomenė yra mažesnės ar didesnės socialinės sistemos. Taigi jų sąveika ir sudaro sociologijos tyrimo dalyką. Prisiminkime, kas yra mokslo tyrimo objektas ir dalykas. Mokslo objektas – tai supančios realybės (aplinkos) dalis, kuri tiriama. Mokslo dalykas – tai to objekto savybės, aspektai, požymiai, charakteristikos, kurios domina tyrėją. Taigi sociologijos objektas yra visuomenė ir jos atskiros dalys, socialiniai procesai ir reiškiniai. Sociologijos dalykas – socialiniai santykiai, socialinė sąveika.” (14)

Pasitelkdamas pastarąjį apibrėžimą, kuris deramai pabrėžia *socialinių sistemų* kaip sudėtinių sąveikų tarp žmonių ir diferencijuotų visuomenės institutų ir *tiesioginį* kasdienybės patyrimo vaidmenį, autorius skaitytojo akis nukreipia į tam tikrą paradoksą, kuris sudaro neatskiriamą sociologinės veiklos dalį: viena vertus, “sociologas dažnai yra vienintelis kokio nors iš pirmo žvilgsnio labai jau *paprasto, įprasto ir net banalaus* reiškinio tyrėjas, kita vertus, “sociologo dėmesio centre ir *neįprasti* dalykai.” (14) Autorius pagrįstai pažymi, kad sociologiją domina ir vieni, ir kiti aspektai. Tačiau šį paradoksą³ tikriausiai būtų galima interpretuoti ir šitaip: formuodamas savo specifinį požiūrį į socialinę tikrovę, sociologas neišvengiamai įpainiojamas į tam tikrą įtampos sferą, kurią sudaro, viena vertus, tiesioginis, įprastas *patyrimas* ir, kita vertus, netiesioginės, neįprastos *idėjos*, kurios esti gerokai ar visiškai nutolusios nuo įprasto patyrimo, o galbūt netgi nesusijusios su betarpišku patyrimu, nes reikalauja išankstinių “teorinių” prielaidų siekiant apibrėžti *neįprastą* reiškinį. Tokių dviejų pusių (empirinio patyrimo ir neempirinių idėjų) “nesuderinamumą” iš tikrųjų gali išspręsti tik *dialektinis* požiūris į sudėtinę mokslo komponentų, turinčių santykišką nepriklausomumą, tarpusavio priklausomybę. Kartu išaiškėja ir *skirtingų analizės lygmenų* svarba.

Štai kodėl nepriekaištingai skamba esminė pirmojo skyriaus išvada: sociologinis požiūris remiasi teorine visuomenės samprata, mokslinė metodologija ir metodais. O sociologo atskaitos pradžia – problemiška ir kritiška socialinių reiškinų savivoka: “sociologas neretai “kiša nosį ten”, kur kiti nediršta dėl tos vietos išskirtinumo.” (14) Be to, labai svarbi metodologinė nuoroda, kuri neretai užmirštama kaip “nesvarbi”, yra ta, kad sociologija yra tikimybinio pobūdžio mokslas:

“Šiuolaikinė visuomenė yra labai sudėtinga, spontaniška (savaiminė), žmogus gyvena vis

sudėtingesnį gyvenimą, todėl sociologija negali labai tiksliai, objektyviai atspindėti socialinių santykių ir tuo remdamasi labai tiksliai jų prognozuoti. Sociologija – tikimybinis mokslas. <...> Kita vertus, tai nereiškia, kad sociologas negali daugiau ar mažiau tiksliai atskleisti visuomenėje vykstančių procesų ir reiškinių ir tuo pagrindu projektuoti bei prognozuoti. Sociologo darbo tikslumas priklauso nuo daugelio dalykų, net nuo sociologo mokslinio sąžiningumo, tačiau labiausiai nuo situacijos sudėtingumo: kuo ji sudėtingesnė, tuo sunkiau.” (16)

Iš pasakytų dalykų išplaukia keletas svarbių sociologo kaip žmogaus, puoselėjančio specifinį etosą, savybių, kurios, žinoma, mokslo požiūriu yra universalios. A. Matulionis pažymi, kad mokslinis padorumas, etika reikalauja, kad sociologas parodytų reiškinį tokį, koks jis yra. *Sociologas turi būti nešališkas. Sociologas turi būti sąžiningas.* Manychiau, kad pastaruoju atveju autorius visiškai teisus, neįtraukdamas studentų į pernelyg painius *reliatyvizmo*, susijusio su aptariamųjų klausimų aptarimu šiuolaikinėse diskusijose, labirintus ir pateikdamas šias mokslininko savybes kaip etinės laikysenos orientyrus.

Aptardamas sociologijos paradigmas, autorius nurodo įvairių skirstymo būdų galimybę, apibūdindamas, pvz., metodologinių požiūrių *perskyros* pagrindumą: 1) pozityvizmas (mokslas, kuris remiasi tiksliaisiais tyrimo metodais, atsisako metafizikos, siekia sukurti tokią sociologinių žinių sistemą, kurioje būtų panaudota gamtos mokslų metodologija); 2) aiškinamosios teorijos; 3) kritinės teorijos. Galiausiai svarstymui pasirenkamos trys sociologinės paradigmos: 1) struktūrinė-funkcinė paradigma; 2) socialinio konflikto paradigma; 3) simbolinės sąveikos paradigma. Glaustai, bet aiškiai pateikdamas studentams esminius šių paradigmos požymius, Arvydas Matulionis, kaip ir daugelyje *Vadovėlio* skyrių, aiškumo dėlei pasitelkia pavyzdžius, pvz., santuokos analizės pavyzdį, kuris paryškina paradigmos požiūrio skirtumus. (23) Čia būtų

³ Tariamą prieštaravimą tarp įprastų, apčiuopiamų kasdienybės faktų ir kasdienybėje visiškai neaptinkamų neįprastų, keistų, vadinasi, neempirinių dalykų. Neįprastumas, keistumas jau yra už savaimę suprantamo faktiškumo ribų; sunku fiksuoti šiuos dalykus tik kaip paprastus empirinius faktus. Fiksuojant šiuos reiškinius neišvengiamai formuojasi sveiko proto “teorijos” – kaltinimo – forma, kuri reikalauja paaiškinti, o ne tik “priklijuoti” empirinę etiketę.

galima pridurti, kad apibūdinant struktūrinio funkcionalizmo paradigmą keliais sakiniais galbūt reikėjo įvardinti ir sociologijos klasiko Emilio Durkheimo įnašą, kuris suformulavo *funkcinio aiškinimo* sociologijoje taisykles.

Vėlgi norėčiau nurodyti svarbią aptariamo skyriaus išvadą, kuri vadovaujasi šiuolaikišku požiūriu į *pliuralistinę* socialinių mokslų prigimtį: “Kaip matome, nė viena paradigma nėra geresnė ar blogesnė už kitas! Yra skirtingi akcentai ir skirtingi matavimai!” (Ten pat) Pluralistinė sociologijos prigimtis skatina atitinkamą dėmesį skirti teorinio pobūdžio klausimams. Kaip pažymi A. Matulionis, “pirmasis būtinas sociologinio tyrimo žingsnis – teorinis tyrimo pagrindimas.” (30) Antrasis žingsnis – tinkamiausios metodologijos pasirinkimas.

“Šiuo metu, XXI a. pradžioje, vis labiau akcentuojama tarpdisciplininio požiūrio svarba. Postmoderniame pasaulyje, išgalint informacijos visuomenei ir naujausioms technologijoms, iš esmės keičiasi ir socialiniai bei ekonominiai santykiai. Todėl sociologijai vienai nelengva atspindėti vis sudėtingėjančią ir sparčiai kintančią visuomenę. Pasauliniame sociologų kongrese Monrealyje (Kanada) baigiamajame plenariniame posėdyje sociologijos ir apskritai socialinių ir humanitarinių mokslų parengtį sutikti XXI a. svarstė sociologas, ekonomistas, psichologas, antropologas ir net socialinis geografas. Taigi sociologų laukia sudėtingos teorinės ir metodologinės išvalgos.” (Ten pat)

Vadovėlyje rodomos tikslingos pastangos užkirsti kelią tolesniam *vieno* teorinio, metodologinio ar metodinio požiūrio viešpatavimui sociologijoje. Tačiau kartais lyginamieji sąvokų aspektai pateikiami, mano nuomone, nepakankamai kritiškame kontekste: “Kultūros atžvilgiu skirtingos visuomenės gerokai skiriasi. Sakykim, tiek lietuviškoji, tiek japoniškoji kultūros yra sukurtos sunkiu darbu, tačiau lietuviškoji pasižymi individualizmu, tuo tarpu japoniškoji – bendradarbiavimu ir vyresniųjų autoritetu.” (32) Viena vertus, vadinamosios “katalikiškos” ir, kita vertus, kitų *individualizmo* tradicija pagrįstų Vakarų visuomenių palyginimas parodytų, kad

lietuviškoji kultūra yra persmelkta *kolektyvizmo* vaizdinių, stereotipų ir nuostatų. Tai iš dalies atskleidė, pvz., prof. Vytauto Kavolio istorinės sociologijos veikalai ar kitų autorių šiuolaikinės kultūros sferų analizė.

Prof. A. Matulionis, atsižvelgdamas į sociologijos kaip mokslo apie socialines sąveikas apibrėžimą, ne be pagrindo didelį dėmesį skiria ir šių sąveikų tipologizavimui, pabrėždamas, kad “modernioje visuomenėje labai padidėja grupės (darbo, profesinės, mokymosi, politinės ir pan.) vaidmuo. (38) Socialinė grupė apibrėžiama kaip dviejų ar daugiau žmonių bendrija, kuriai būdingas didesnis ar mažesnis bendrumo laipsnis ir kurios nariai nuolat sąveikauja. (39) Įvardijama ir tokia visuminė socialinė grupė kaip *visuomenė*, tačiau plačiau nusakomos mažesnės grupės: *agregacija*; *pirminė grupė*; *antrinė grupė*; *referentinė grupė*. Pasirinkdamas tam tikrą *socialinio solidarumo* kriterijų, autorius skiria “savas” ir “priešininkų” grupes. (41) (Čia norėtusi pridurti: ar ne geriau pasirinkti neutralesnį, ne tokį emociškai prisodrintą – ne “priešininkų”, bet “svetimų” grupių terminą, juo labiau kad pastarasis terminas yra susijęs su šimtmetine G. Simmelio sociologijos tradicija?)

Diferencijuojančių kriterijų taikymas *Vadovėlyje* leidžia aptarti ir grupėms daugiau ar mažiau būdingą *etnocentrizmo* reiškinių. Sociologijos klasiko George'o Simmelio pavyzdžiu skiriamos mikrogupės – *diados* ir *triados*, nusakant specifinius šių grupių požymius. Pavyzdžiui, nurodomas svarbus *triados* požymis - dviejų narių koalicijos prieš trečią narį formavimosi tikimybė. Šį aprašymą gal būtų galima papildyti dar vienu svarbiu *triados* požymiu – trečiasis asmuo gali atlikti ir “tarpininko” vaidmenį, šitaip nuramindamas ardančiąsias tokios grupės galias, susijusias su koalicijų sudarymu ar konflikto principo “skaldyk ir valdyk” taikymu. Triados aptarimas itin svarbus sociologiniu požiūriu, nes būtent šioje grupėje sukuriamas socialinis pagrindas, kuris leidžia suvaržyti individualius grupės dalyvius, verčiant paklusti juos kolektyviniams tikslams. Paprasta triados forma nusako

sociologinį universalų konflikto principo pagrindą.

Įdomūs ir aktualūs vadovėlio skirsniai, kuriuose, pasitelkdamas E. Durkheimio religijos sociologijos pavyzdžius, A. Matulionis aptaria religijos kaip intensyvios simbolinės, ritualinės žmonių sąveikos vaidmenį įvairiose šiuolaikinės pasaulietinės kultūros sferose: „Politinės institucijos taip pat pretenduoja kurti šventumo dokumentus ir simbolius, pvz., konstituciją, vėliavą, herbą. Aukštinami ir atskiri žmonės, sakysim, Džordžas Vašingtonas, Josifas Stalinas, Simonas Bolivaras. Kai pasaulietinės institucijos pradeda kurti šventumą, atsiranda „pilietinė religija“. (50)

Vadovėlyje nemažai vietos skirta darbo sampratai ir darbo pasidalijimo sferoms, skiriant penkis pagrindinius požūrius į darbą: 1) techninį-technologinį, 2) ekonominį; 3) filosofinį; 4) teisinį; 5) sociologinį. (92) Aptariamas *susvetimėjimo* darbo pasidalijimo ir diferenciacijos procesuose reiškinys. Šiuo aspektu taip pat norėtųsi, kad pakankamai plati *Vadovėlio* medžiaga šiuo klausimu vis dėlto būtų papildyta bent jau glaustu E. Durkheimio *darbo pasidalijimo* vaidmens kintant visuomenės solidarumo formoms aptarimu.

Vadovėlyje pateikiami ir svarbūs politinės kultūros aspektai, skiriant politines pažiūras ir politinį elgesį. O paskutinis knygos skyrius supažindina su tam tikrais, dažnai pasitelkiamais, sociologiniais metodais: anketavimo, interviu, stebėjimo, dokumentų analizės, eksperimento, sociometrinės apklausos ir kitais. Kaip jau minėta anksčiau, aptardamas šį bei kitus *Vadovėlio* skyrius, autorius nevengia pašmaikštauti, o tai suteikia sausesnei turinio medžiagai papildomų, gyvesnių atspalvių: „Tyrimo metodų parinkimas priklauso nuo objekto, nuo tiriamųjų elgesio. Pavyzdžiui, tirti rokerių gyvenimą tinkamiausia apsimetus rokeriu. Tačiau tai gana pavojingas metodas. Mano pažįstamas sociologas Vokietijoje šiuo būdu tirdamas rokerius neteko kelių dantų.“ (159) Toliau glaustai apibrėžiami pagrindiniai terminai ir matavimo kriterijai, kurie pasitelkiami konkrečiuose sociologiniuose tyrimuose: priklausomi ir

nepriklausomi kintamieji dydžiai, koreliacija, atsitiktinės ir sisteminės atrankos klaidos, reprezentatyvumas ir t.t. . (Knygos gale taip pat pateikiami *Vadovėlyje* vartojamų pagrindinių terminų apibrėžimai [193-7].) Pateikiami *sociometrinės* apklausos kortelių, statistinių lentelių, diagramų ir grafikų pavyzdžiai. O pabaigoje nuodugnai aprašomi tyrimo rezultatų analizės etapai: aprašymas, aiškinimas ir numatymas (prognostavimas). Verta dar kartą pažymėti nuoseklų *Vadovėlio* autoriaus laikyseną: „Aprašymas – tai pereinamasis etapas tarp empirinio ir teorinio tyrimo procedūrų. Duomenys sutvarkomi taip, kad juos galima būtų teoriškai analizuoti.“ Aprašymas, anot autoriaus, apima bent tris komponentus: 1) tyrimo empirinius duomenis; 2) žymėjimo sistemą, kuri suteikia aprašymui struktūrą ir vaizdumą (grafikai, lentelės, schemas ir pan.); 3) sąvokas, susijusias su šiais žymėjimais. Atitinkamai skiriami pagrindiniai aprašymo metodai: 1) grupavimas; 2) empirinė tipologizacija; 3) teorinė tipologizacija. (178)

Galiausiai kaip svarbi praktinė *Vadovėlio* dalis įtraukiamas ir „Lietuvos menininkų sociologinio tyrimo“ pavyzdys, kuris padeda studentui nuodugniau susipažinti su sociologinio tyrimo programos etapais, įskaitant smulkias, tačiau kartu svarbias, sociologo etikos detales. Kiekvieno skyriaus pabaigoje pateikiamos užduotys studentams, kaip ir dera bet kurio leidžiamo vadovėlių sandaros požiūriu.

Pabaigoje norėtųsi pateikti keletą smulkesnių pastabų dėl pavardžių rašybos. *Vadovėlyje* laikomasi anksčiau taikytų, tradicinių, pavardžių rašybos taisyklių, o originalių pavardžių rašyba dažniausiai pateikiama skliausteliuose. Tačiau ne visada pavyksta šio principo laikytis nuosekliai. Pvz., 12 psl. rašoma Herbertas Spenseris, Karlas Marksas, Emilis Durkheimas (kadangi nerašoma originalo kalba - Spenceris, Marxas, vadinasi, turėtų būti ir Diurheimas – A. V.). 53 psl. rašoma Talcotas Parsonsas (reikėtų arba Tolkotas, arba originalo kalba – Talcottas. Beje, jei kalba pakrypo apie redagavimo klausimus, tai paminėtina, kad *Vadovėlio* kalba sklaidi ir

aiški, išskyrus vieną kitą smulkmeną (pvz., 111 psl. vietoj žodžių grupės “bedarbystės problema” geriau vartoti “nedarbo problema”), o korektūros klaidų pasitaiko labai mažai: pvz., 71 psl. - “sudryta” (turėtų būti – sudaryta). Tai leidžia kalbėti ir apie atidų *Vadovėlio* redaktorės Gražinos Pruskuvienės darbą.

Apibendrinant būtų galima pakartoti pagrindinę anksčiau nusakytą mintį: dabartinėmis sąlygomis – gausėjant sociologinei literatūrai – svarbus ir tokios literatūros tvarkymo darbas, t.y. kompaktiškas idėjų, problemų, sąvokų, metodologinių nuostatų ir pan. perteikimas, būtinas studijų procesui. Galima turėti ne vieną idealų sociologijos vadovėlio modelį mintyse kaip projektą. Tačiau dar svarbiau, kad idealusis vadovėlio modelis neliktų vien graži idėja, o gyvųjų akademinėje praktikoje. Šiuo požiūriu leidinys iš tiesų vertas dėmesio. Todėl norėtusi palinkėti, kad šį sociologijos *Vadovėlį* studentai

skaitytų ne tik ir ne tiek kaip paskaitų konspektą, bet veikiau pasitelktų jį kaip *tarpininką*, kuris savo gyvomis nuorodomis padeda užpildyti dar nepažįstamą erdvę tarp akademinio pasaulio ir socialinės tikrovės, o esamus sociologinius pavyzdžius leidžia susieti su *socialinių sistemų* ir *sąveikos procesų* supratimu.

Kartu belieka pridurti, kad prof. Arvydo Matulionio *Vadovėlio* pasirodymas sutampa su aktyviomis jo praktinėmis pastangomis (A. Matulionis yra ir Lietuvos sociologų draugijos prezidentas) institucionalizuoti *Vadovėlyje* aptariamą socialinės teorijos, metodologijos ir socialinių tyrimų idėjinę jungtį – visiškai neseniai jis pelnytai išrinktas reorganizuoto *Socialinių tyrimų instituto*, kurio praktinės veiklos organizavimo rūpesčiais ir perspektyvomis gyveno ne vienerius metus, direktoriumi.